

*В.Є. Бербека,
Державна податкова адміністрація у Львівській області*

ТЕНДЕНЦІЇ ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСУВАННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Постановка проблеми. Утвердження інноваційної стратегії не може здійснюватися без належного вивчення та обґрунтування не тільки ролі та значення інноваційної діяльності у теорії економічного зростання, а й вирішення проблеми її фінансового забезпечення. Саме тому питанням формування ефективної інноваційної політики має бути приділено значно більше уваги, оскільки стрімкий розвиток на майбутнє буде визначатися рівнем інноваційної активності та її фінансового забезпечення.

Вирішення проблеми пошуку фінансових ресурсів, необхідних для здійснення інноваційної діяльності, може бути забезпечено найкращим чином лише в тому разі, якщо будуть використовуватися найрізноманітніші джерела фінансування, починаючи з державних і закінчуючи тими, які можна залучити на вільному ринку капіталів.

Аналіз останніх досліджень. Теоретичні засади фінансового забезпечення інвестиційно-інноваційної діяльності в цілому та її державного фінансування зокрема розроблялися у наукових працях Й. Шумпетера, В. Зомбарта, В. Мічерліха, М. Туган-Барановського, А. Шпідгоффа, М. Кондратьєва, С. Кузнеця, Г. Менша, М. Калецькі, В. Хартмана, Б. Твісса, Х.П. Друкера, Х. Барнета, Р. Солоу, Е. Денісона, Р. Менселла, Ф. Махлупа, Х. Фрімена, С. Глазєва, Ю. Яковця, Р. Фатхутдінова.

Провідними вітчизняними дослідниками у вирішенні згаданої проблеми є такі: І. Алексєєв, В. Александрова, О. Алімов, Ю. Бажал, О. Барановський, А. Гальчинський, В. Геєць, А. Гойко, О. Ковалюк, М. Козоріз, Н. Костіна, М. Крупка, О. Кузьмін, А. Кузнецова, О. Лапко, І. Лютий, Л. Нейкова, С. Онишко, В. Опарін, А. Поддєрьогін, Л. Федулова, Д. Черваньов, С. Юрій.

Метою статті є дослідження спеціальних фінансових механізмів державного сприяння інвестиційно-інноваційній діяльності, зокрема фінансування через систему державних науково-технічних програм різного рівня та фінансування через спеціально створені фонди.

Виклад основного матеріалу. Загалом сукупність методів державного регулювання інноваційної діяльності підприємницьких структур можна подати схематично (рис. 1).

Рис. 1. Основні методи державного регулювання інноваційної діяльності підприємництва

Джерело: Опрацювання автора на підставі [4; 6].

Державна підтримка діяльності інноваційних підприємств повинна мати певні межі і засновуватися на таких принципах:

- пріоритетність державного фінансування;
- інтегрованість державних коштів із приватними інвестиціями через участь у капіталі структур, що є компіляторами інноваційних ідей і технологічних розробок;
- отримання додаткових джерел фінансування з різних каналів.

Перелічені форми пов'язані з початковими стадіями інноваційної діяльності. В інших випадках можливе залучення кредитних коштів.

Досвід майже всіх розвинутих країнах світу засвідчує, що лише обмежена кількість науково-технічних та інноваційних програм підтримуються державою (табл. 1). Переважно вони присвячені вирішенню таких проблем, як охорона навколишнього середовища, розвиток інформатики та комунікаційних систем, біотехнології, створенню нових матеріалів та моносистем у машинобудуванні.

Так, у Швейцарії Міністерство економіки фінансує інформаційні технології, створення нових матеріалів та розвиток електроніки.

В Японії, наприклад, особливо пріоритетним напрямом розвитку вважається охорона навколишнього середовища і створення технологій, що не завдають йому шкоди. Розробкою таких технологій займається спеціальний дослідний інститут інноваційних технологій (технопарк Кансай). Загальний обсяг фінансування цих розробок складається із 40 % урядових асигнувань і

40 % приватних, а решта потрібних коштів надходить від місцевих джерел [6].

Таблиця 1

Масштаби державної участі у фінансуванні інноваційного розвитку розвинутих країн у 2006 р.

Країна	Частка держави у фінансуванні інноваційних розробок, %		
	національних	цивільних	галузевих
США	46,4	25,1	34,3
Японія	17,1	16,4	1,2
Німеччина	33,2	29,2	11,3
Франція	49,3	33,9	22,4
Великобританія	36,7	21,1	16,5

Джерело: Складено автором за даними [3].

Значні кошти на підтримку інноваційних пріоритетів у промисловості вкладають найвідоміші світові промислові компанії, у тому числі “Дженерал Моторс”, “ІВМ”, “Хітачі” та інші. Щодо таких витрат, то компанії від сфери обчислювальної техніки та програмного забезпечення несуть їх до 20 %, телекомунікації – до 16 %, автомобілебудування – до 15,5 %, а фармацевтичні фірми – до 9,6 % [1].

У Польщі існують два види фінансування: державне і цільове. Державне – для так званих замовлених проєктів, що мають державне значення (держава бере на себе відповідальність за їх реалізацію), і цільове, що здійснюється за рахунок державного бюджету (50 %) та виробничих суб’єктів-замовників, які використовують створені нововведення. У цілому ж у цій країні визначено такі принципи фінансування [2]:

- потреби установ, що проводять фундаментальні дослідження, задовольняються у фінансових ресурсах переважно за рахунок державного бюджету;
- прикладні дослідження повинні фінансуватися головним чином за рахунок прямого ринкового попиту на наслідки НДДКР.

Проте для всіх видів досліджень обов’язковою є конкурсна основа фінансування.

У Китаї бюджетні кошти, що спрямовуються на інноваційні розробки, щороку скорочуються на 10 %, а інноваційна діяльність підприємницького сектора економіки орієнтується в основному на самофінансування головним чином за рахунок використання різноманітних форм “інтеграції” науки з виробництвом та співробітництва із зарубіжними інвесторами. Організація та стимулювання таких заходів щодо самофінансування науково-технічних та інноваційних розробок може бути здійснена вже на етапах наукової частини досліджень [1].

В Україні досить перспективний спосіб організації робіт може ґрунтуватися на зарубіжному досвіді створення спеціалізованих регіональних центрів фінансування. При цьому цікавим є сам принцип організації робіт – гроші надходять в основному із Державного бюджету, а їх використання визначається тими, хто керує такими центрами, – переважно фірмами, які беруть участь у розробленні поточних та перспективних планів робіт, вносять знання економічної кон'юнктури та потреб ринку і певною мірою стимулюють підвищення актуальності інноваційного розвитку.

Така практика використання бюджетних коштів може бути організована в нас при впровадженні інноваційних проектів, коли гроші виділяються із державних ресурсів, але їх отримувачем будуть ті підприємства та об'єднання, які зацікавлені в результатах таких проектів, що беруть на себе функції власника засобів для їх виконання, права й обов'язки замовника та виконавця робіт, і які в подальшому візьмуть на себе здійснення стадії освоєння та виробництва “новинки”. Такий варіант передбачає попереднє проведення підприємством, що претендує на отримання коштів із бюджету на фінансування всього комплексу робіт за циклом “дослідження – виробництво”, попередніх маркетингових досліджень і підготовки обґрунтування інноваційного проекту [2].

Оскільки на теперішньому етапі особливо актуальним питанням є становлення постіндустріального суспільства, яке ґрунтується на “новій економіці”, то головними функціями держави в регулюванні розвитку економіки знань мають бути:

- а) визначення національних пріоритетів розвитку;
- б) забезпечення сприятливих умов для найефективнішого розвитку та використання наявного інтелектуального потенціалу держави.

В умовах переходу до економіки знань вибір пріоритетів в інноваційній сфері повинен здійснюватися з урахуванням вимог Сьомої рамкової програми наукових досліджень, технологічного розвитку, інновацій та створення європейського науково-дослідного простору (РП-7), а також діючих науково-технічних та інноваційних пріоритетів України, наявних ресурсних та інфраструктурних обмежень, попиту, необхідності розвитку промислового виробництва з метою забезпечення стійких конкурентних позицій вітчизняних товаровиробників на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Треба сказати, що визначені за напрямками вітчизняні науково-технічні та інноваційні пріоритети збігаються з тематичними пріоритетами країн ЄС, прийнятими в рамках Сьомої рамкової програми на період 2007-2010 рр., які визначають загальні напрями концентрації та інтеграції наукових досліджень країн ЄС.

Концептуальна спрямованість і фінансова підтримка пріоритетних напрямів науково-технічного та інноваційного розвитку в нашій країні дещо збігається із зарубіжною, особливо європейською структурою витрат, бо на науку про життя в Україні витрачається близько 24 % державних коштів, у тому числі на пріоритетні розробки в галузі охорони здоров'я – близько

10 %. Інформаційні та комп'ютерні технології займають у цих витратах також істотну частину – близько 15 %, але значно меншу від зарубіжної, яка становить близько 30 %. Найбільша частина бюджетних витрат в Україні та у програмних дослідженнях ЄС припадає на підтримку стабільного і економічного зростання. У Сьомій рамковій програмі ЄС дещо зменшено частку досліджень у галузі інформатизації суспільства на користь нано- та біотехнологій.

Та за масштабами реалізації цих напрямів Україна відстає від Європи. Окрім того, середня планова вартість одного проекту, що реалізується за чинними сьогодні пріоритетними напрямами розвитку науки і техніки в Україні, є надзвичайно низькою і коливається в межах 27,5-43,3 тис. дол. США, у той час як середній обсяг фінансування, що припадає на одного фахівця в науково-технологічній сфері ЄС, становить 150-200 тис. доларів США [7]. Тобто обсягів фінансування жодного з наших пріоритетних напрямів (не кажучи вже про окремі проекти) не вистачить на залучення до справи бодай одного середньоєвропейського дослідника. Звичайно, за таких реалій не можна говорити про ефективність та конкурентоспроможність науково-технологічного потенціалу України.

Національні цільові програми, що фінансуються з бюджету, через недостатні фінансові ресурси слід зосередити на обмеженій кількості напрямів, серед яких мають бути такі, де Україна має стійкі конкурентні переваги, а саме: “Розвиток інформаційних технологій в інтересах суспільства”, “Нанотехнології і нанонауки, багатофункціональні матеріали, нові виробничі процеси і пристрої”, “Аеронавтика та космос”, “Безпека та якість продуктів харчування”, “Глобальні зміни клімату та екосистеми”, “Населення та питання управління в суспільстві”.

Фінансування інноваційних проектів за пріоритетними напрямами слід організовувати на конкурсних засадах із залученням позабюджетних джерел. Для цього якомога швидше слід створити механізм економічного стимулювання підприємств та установ, які беруть участь у цьому процесі.

Основною ж умовою для державних інвестицій при освоєнні таких технологій повинна бути обґрунтована перспектива їхньої високоефективної комерціалізації. У зарубіжній практиці активізується інноваційна діяльність виробничої та інших сфер економіки, спрямована на задоволення соціально-економічних потреб розвитку економіки. Так, у США увага концентрується здебільшого на економічній доцільності пріоритетних розробок – збільшенні частки ринку інноваційної продукції, кількості продажу продукції, що виробляється на основі пріоритетних технологій або безпосередньо інноваційної продукції, а також на виробничих умовах її використання. Це дає змогу вирішити проблему найбільш раціонального споживання виробництвом результатів пріоритетних розробок. Зокрема, прогноз використання прогресивних засобів інформації та відповідного обладнання ставиться залежить від масштабності підприємств [7].

У Німеччині, Великобританії, Франції значна частина коштів, які виділяються з бюджету на фінансування інновацій, спрямовується на

розвиток таких розробок, результати яких мають практичне значення для піднесення національних економік та досягнення їх високого технологічного рівня, особливо у сфері захисту довкілля та охорони здоров'я людини [4].

В Японії та Німеччині інноваційні зусилля спрямовані на посилення інноваційного характеру розробок та гарантій використання їх у виробництві. Крім того, Японія спеціалізується на розробках у галузі нових матеріалів, біотехнологій, систем комунікацій, охорони здоров'я та довкілля [6].

Сучасний стан використання інноваційних та науково-технічних розробок у виробництві, у тому числі і пріоритетних, засвідчив, що вони відіграють не дуже помітну або майже непомітну роль у вирішенні проблеми безкризового розвитку економіки. За даними Держкомстату України, питома вага українських підприємств, які займалися інноваційною діяльністю у 2006 році, становила 16,1%. У таких розвинутих країнах, як США, Японія, Німеччина, Франція, інноваційно-активні підприємства становлять від 70 до 82% загальної кількості підприємств, у Росії цей показник за 2006 рік становив близько 5%.

Через дефіцит власних коштів, що є основним джерелом фінансування інновацій, інноваційна політика підприємств мала короткостроковий характер і не дозволяла забезпечити умов для розвитку виробничо-технологічної бази. Індикаторами цього стали низький рівень і негативна динаміка витрат на наукові дослідження та розробки, практична відсутність витрат на маркетинг і підготовку персоналу.

Загалом у 2006 році зменшилася кількість підприємств, що впроваджували інновації у виробництво; знизилися також показники інноваційної діяльності у промисловості (табл. 2).

Таблиця 2

**Динаміка показників інноваційної діяльності
у промисловості України, % до 2000 р.**

Показник	Рік				
	2002	2003	2004	2005	2006
Комплексно механізовано і автоматизовано діляниць, виробництв	58,0	59,7	76,3	60,3	61,4
Уведено в дію механізованих та автоматичних ліній	82,5	64,5	78,3	80,1	81,7
Упроваджено нових прогресивних технологічних процесів	47,8	64,8	80,6	45,9	46,1
Освоєно виробництво нових видів продукції, найменувань	93,6	90,4	85,6	94,1	92,4
з них: товарів народного споживання	92,6	89,7	88,3	96,5	97,0
Частка нових товарів народного споживання в загальній кількості освоєних нових видів продукції	81,8	81,2	81,2	84,0	85,2

Джерело: Розраховано автором за даними Держкомстату України.

Найхарактернішим показником ефективності інноваційної діяльності, що водночас характеризує і конкурентоспроможність продукції, є зростання

обсягу реалізації продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках. У 2006 р. обсяг реалізованої інноваційної продукції становив майже 12,9 млрд. грн., або 5,6 % від загального обсягу промислової продукції (2005 р. – 7 %). Її поставками займалося 1172 підприємства (78,3 % інноваційно-активних підприємств). Майже на кожному дев'ятому підприємстві частка інноваційної продукції в обсязі реалізованої промислової становила більше ніж 50 %, майже на кожному п'ятому – 10-25 %.

Із загальної кількості підприємств, що реалізовували інноваційну продукцію, майже дві третини поставляло нову або суттєво технологічно змінену продукцію, обсяг якої становив понад 5 млрд. грн. Однак порівняно з 2005 р. частка принципово нової продукції в загальному обсязі інноваційної зменшилась і становила 43,8 %.

Оцінку ефективності інноваційної діяльності у промисловості сьогодні в цілому доцільно давати за результатами аналізу динаміки реалізації продукції саме на зовнішньому ринку, оскільки міжнародний досвід свідчить, що успішний вихід країн із кризи за допомогою інновацій починається нині передусім шляхом експорту високотехнологічної продукції.

Наявність проблеми з реалізацією української продукції як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринках є підтвердженням поки що низької конкурентоспроможності продукції вітчизняного товаровиробника. Аналіз структури експорту товарів за період 2005-2006 рр. вказує на небажану динаміку:

- зростання частки продукції комплексу сировинно-напівфабрикатних та “старих” галузей: металургійної (з 32,2 до 42,2 %) та легкої промисловості (з 3,95 до 5,2 %);
- стагнацію в машинобудуванні (зменшення обсягів із 14,6 % до 14,1 %);
- випереджаюче зменшення обсягів продукції комплексу глибокої переробки та “нових” галузей: хімічної (із 14,4 до 12,6 %) і харчової промисловості (із 9,7 до 2,6 %).

Труднощі з реалізацією на зовнішньому та внутрішньому ринках цілої низки найменувань продукції машинобудування і харчової промисловості призвели до того, що її обсяги на складах стали значно перевищувати нормативи, передбачені технологічним циклом.

Загалом обсяг інноваційної продукції, поставленої на експорт, становив 4,8 млрд. грн. Його частка в загальному обсязі реалізованої інноваційної продукції зросла з 30,5 % у 2003 р. до 37,1 % у 2006 р. [215, с. 181]. Щодо структури експорту, то протягом 2005 р. в експортних поставках продукції машинобудівних підприємств більше ніж у 3,6 раза порівняно з 2002 р. зросла частка нової продукції (за загального зменшення обсягу експорту продукції в 1,1 раза). Водночас її питома вага в загальному обсязі експорту машинобудівної галузі становила лише 7,2 %. Серед нової експортної продукції машинобудування переважали морські судна (82,1 %) [8].

Важливою характеристикою інноваційної діяльності є придбання ліцензій, ноу-хау, технологій, інших видів промислової власності та

опанування на їхній основі випуску принципово нової продукції. У 2006 р. українські промислові підприємства виготовляли та опановували виробництво принципово нової продукції на основі 27 ліцензій. Більшість із них закупили в Німеччині (10 од.) та Росії (8 од.). Обсяг виробництва принципово нової продукції за придбаними ліцензіями збільшився 2006 року порівняно з 2005 р. у 2,7 раза (у порівнянних цінах) і становив 236 млн. грн. До цієї продукції належали переважно тютюнові вироби (36,5 %), телекомунікаційне обладнання (31 %), кокс валовий (7,5 %), поліетилен промислово-технічного призначення (7 %), автомобілі (4 %). Питома вага ліцензійної продукції в загальному обсязі продукції промисловості України становила 0,3 % (2002 р. – 0,1 %). Сучасне фінансування інноваційної діяльності підприємницьких структур і вся система його організації не можуть забезпечити відповідний рівень та широкомасштабне використання інноваційних нововведень у виробництві. Об'єктивна оцінка вартості інтелектуальної праці має бути основою для підвищення рівня асигнувань на науку і використання результатів її розвитку хоча б до частки їх у ВВП, характерної до розвинутих країн світу, – близько 3 %.

Якщо проаналізувати структуру обсягів фінансування науково-технічної та інноваційної діяльності за джерелами (табл. 3), то найбільша питома вага у 2006 році припадала на власні кошти підприємницьких структур.

За рахунок коштів державного та місцевих бюджетів інноваційні роботи здійснювали в основному підприємства з видобування енергетичних і неенергетичних матеріалів, харчової, легкої промисловості, машинобудування, металургії та оброблення металу, що займались виробництвом та розподілом електроенергії, газу та води.

Таблиця 3

**Структура джерел та обсягів фінансування
науково-технічної та інноваційної діяльності**

Джерела фінансування	2003 р.		2004 р.		2005 р.		2006 р.	
	грн.	% до підсумку	грн.	% до підсумку	грн.	% до підсумку	грн.	% до підсумку
Науково-технічна діяльність – усього	2046300	100	2432520,2	100	2611702,0	100	359779,1	100
<i>у тому числі:</i>								
Держбюджет	614500	30,0	751611,9	31,0	733313,0	28,1	1070714,7	31,0
Держіннофонд	–	–	18081,2*	0,7	20560,5*	0,7	21213,3	0,6
позабюджетні фонди	18600	0,9	30187,9	0,9	28264,3	1,1	19231,7	1,2
фонди науково-технічного і соціального розвитку	–	–	–	–	–	–	–	–
власні кошти	61,300	3,0	210360,1	8,6	146682	5,6	228509,3	8,7
кошти вітчизняних замовників	785800	38,4	789544,7	33,0	933620,5	35,7	1321441,4	32,5
кошти іноземних замовників	477100	23,3	555321,4	23,0	683126,3	26,2	875100,6	22,8
інші джерела	83000	4,4	77413,0	3,2	60938,0	2,5	61068,1	3,2
Інноваційна діяльність – усього	1757149,2	100	1917000	100	3013846,2	100	3059849	100
<i>у тому числі:</i>								
власні кошти	1399343,1	79,6	1534000	81,5	2141818,5	71,1	2148413,6	70,3
Держбюджет	7720,2	0,5	9585	0,5	45455,6	1,5	92967,6	3,0
Держіннофонд (позабюджетний фонд)	33377,5	8,4	46008	2,5	6329,9	0,2	534,8	0,0
Кредит	109993,1	6,1	116437	6,0	380192,9	12,7	551136,4	18,0
вітчизняні інвестори	49406,8	2,8	53676	3,0	58675,1	1,9	111961,2	3,7
іноземні інвестори	133055,0	7,5	143775	6,5	264119,2	8,8	130019,1	4,2
Інші	22475,1	1,5	19170	1,0	114671,8	3,8	21748,7	0,7

* Кошти місцевих бюджетів.

Джерело: Розраховано за даними: Наукова та інноваційна діяльність в Україні: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2006. – С. 84-207.

Порівняно з 2005 роком протягом 2006 децю збільшилась частка фінансування інноваційних робіт вітчизняними інвесторами і становила 3,7 % (майже 112 млн. грн). Обсяг фінансування інновацій іноземними інвесторами

становив 130 млн. грн. (4,2 % загального обсягу витрат). Кредити для розвитку інноваційної діяльності використали 77 підприємств, їх обсяг становив 551,1 млн. грн., або 18,0 % загального обсягу фінансування.

Більше ніж половину всіх коштів посідають інвестиції замовників, у тому числі лише 18 % фінансових надходжень припадає на держави СНД та інші зарубіжні країни. Що ж до замовників на території України, то, по суті, це майже державна фінансова підтримка розробок, оскільки юридичною особою замовників є переважно функціональні та галузеві міністерства, що користуються з цією метою, головним чином, централізованими фондами фінансових ресурсів, причому найбільший обсяг замовлень мають організації недержавної форми власності, тобто ті, що вже більш-менш активно входять у ринкові умови відносин і цікавляться попитом на науково-технічну продукцію.

Висновки. Зміни в економічному стані країни, а також у науково-технічному потенціалі і його використанні мають бути основою для визначення загальної стратегії фінансування інноваційної діяльності в довгостроковому періоді. Відповідно до закономірностей щодо розподілу інноваційних фінансових потоків, притаманних високорозвиненим інноваційним країнам, в Україні на перспективу повинні зростати обсяги позабюджетних коштів, у тому числі прямих іноземних інвестицій та кредитних позичок.

Стабільність і ефективність державної підтримки інноваційної активності у країні в довгостроковому періоді можна забезпечити лише за виконання таких умов:

- забезпечення зростання ВВП, обсягу виробництва, прибутку та рентабельності його галузей;
- зміцнення самостійності підприємств щодо вирішення проблеми інноваційного розвитку, зростання частки їх власних коштів, спрямованих на впровадження інновацій у виробництво;
- зниження частки бюджетних коштів у фінансуванні інноваційної діяльності за загальної тенденції збільшення бюджетних асигнувань на науку та інноваційну діяльність;
- збільшення обсягу банківського та небанківського кредитування інноваційної діяльності та одночасного зниження ставки кредитного рефінансування;
- підвищення у структурі фінансування інновацій частки прикладних досліджень і розробок, що сприятиме відповідному прискоренню темпів та масштабів упровадження їхніх результатів;
- розширення масштабів упровадження науково-технічних досягнень у зв'язку зі зменшенням податкового тиску на підприємства;
- захисту внутрішнього товаровиробника від недобросовісної зовнішньої конкуренції;

- підвищення життєвого рівня населення та зумовленого цим більш широкого використання його заощаджень.

Реалізація цих пропозицій створить реальні можливості для удосконалення системи державного фінансування інноваційної діяльності підприємницьких структур, що сприятиме ефективному вирішенню найважливіших стратегічних завдань економіки України.

Список літератури

1. Александрова В.П. Економічні аспекти державного програмування інновацій // Вісник Інституту економічного прогнозування. – К.: Ін-т екон. прогноз. НАН України, 2002(1). – С. 18-40.
2. Аніловська Г.Я. Інтеграція України у світове господарство // Фінанси України. – 2006. – № 10. – С. 6-9.
3. Кушлин В.И. XXI век и возможности расширенного воспроизводства // Экономист. – 2006. – № 2. – С. 3-12.
4. Наукова та інноваційна діяльність в Україні: Стат. збірник. – К.: Держкомстат України, 2006. – 289 с.
5. Ткаченко О. Рост расходов на НИОКР и изменения в национальной технической политике Японии в ближайшие годы // Проблемы науки. – 1997. – № 7. – С. 24-25.

Отримано 25.11.2007

Бербека, В.Є. Тенденції державного фінансування інвестиційної діяльності [Текст] / В.Є. Бербека // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: збірник наукових праць. - Суми: УАБС НБУ, 2007. – Вип.21. - С. 332-343.